

Faiq Qəzənfər oğlu Ələkbərli, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Azərbaycan Cümhuriyyəti adlı dövlət 1918-ci ilin mayında dünyaya bəyan edilsə də, əslində onun varlığı uğrunda mücadilə 1813-cü il Gülüstən və 1828-ci il Türkmənçay sülh müqavilələrindən sonra başlamışdır. Belə ki, Qacarların çar Rusiyasına qarşı apardığı uğursuz müharibələrdən (1804-1813, 1826-1828) sonra işğal altında qalan şimali Azərbaycan türkləri bir an olsun belə düşməne baş eyməmiş, daima müstəqillik ya da Qacar Türk dövlətiylə birləşmək uğrunda mücadilə vermişdir. Türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin başlıca düşmənlərindən olan çar Rusiyası və Böyük Britaniya da bütün qüvvələrindən istifadə edərək bir yandan Azərbaycan türklərinin birləşməməsi üçün, digər tərəfdən isə Qacar Türk dövlətinin yenilməsi yolunda əllərindən gələni esirgəməmişlər. Məsələn, çar Rusiyası işğal etdiyi Şimali Azərbaycanda yeni bir "xalq" formalaşdırmaq yolu tutaraq onu Qacarlardan, o cümlədən Azərbaycanın digər yarısındaki türklərdən ayırmağa çalışmışdır. Bu məqsədlə də işğal altında tutduğu Azərbaycan türklərini "tatar" adlandıran çar Rusiyası ideoloqların qəsdli olaraq Qacar Türk dövlətini "Persia", "İran" onun bütün xalqlarını heç bir fərq qoymadan "persian" ya da fars adlandırmışlar. Çar Rusiyası qəddər Qacar Türk dövlətinin tənəzzülündə maraqlı olan Böyük Britaniya da antitürk siyasət izləyərək "Persia", "İran" anlayışlarını təbliğ edərək farsdillil qüvvələrin hakimiyyətə gətirilməsi üçün zəmin hazırlamağa başlamışlar.

Hələ, 19-cu əsrdə Avropa-Rusiyada ideoloqlarının çoxuna görə, Qacarlardakı "Azərbaycan əyaləti" daha çox tarixi-coğrafi anlamda "İran"ın qədim bir əyaləti olub "Azərbaycan"ın türk əhalisi də türk dillərində birində danışmalarına baxmayaraq etnik anlamda farsdan dönmə ya da farsdillil olduğu halda, çar Rusiyasının işğalı altında olan Azərbaycan ya da "Zaqafqaziya"-nın müsəlman əhalisi də "tatar dili"-ndə danışan yarıfars, yarıtürk, yarımoğol olub mələz bir xalq idi. Şübhəsiz, Azərbaycan türklərinin bir qisminin "tatar", digər qisminin isə "persian" ya da "iranlı" adlandırılmağa başlanması bir tərəfdən vahid, eyni etnik toplumun mənəvi-psixoloji anlamda da parçalanaraq, onlar arasında dərin uçurumların yaranmasına, digər tərəfdən müstəqil bir vətən kimi ortaya çıxma bilməməsinə hesablanmışdır. Hər halda antitürk ideoloqlar yaxşı bilirdilər ki, Azərbaycan türkləri 3 min ilə yaxın yalnız İran-Turan müharibələrinin deyil, İran-Turan mədəniyyətlərinin də kəsişdiyi bir yerdə yaşadıkları üçün, istər-istəməz onların arasında türkcülükle turançılıq qəddər olmasa da irançılıq, farsçılıq ideyaları da müəyyən yer tutmuşdu. Bu anlamda zaman zaman farsdillilərə qayınyıb qarışaraq İran mədəniyyətindən az-çox təsirlənmiş, eyni zamanda İslam dinindən qaynaqlanan şiəliyə münasibətdə onlarla ortaqlıq tutmağa başlamış Azərbaycan türklərindən ən azı bir qisminin "İran", "Persia",

imperiyasının müstəmləkəçiliyi altında yaşamağa məhkum olan Qafqaz Azərbaycanının türk aydınlarının çoxu "Azərbaycan" anlayışını və onun müsəlman əhalisini Türklüklə izah etmişlər. Buna nümunə olaraq A.A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvanini, H.Zərdabini, Q.Zakiri və başqalarını göstərə bilərik

Rusiyası "Azərbaycan" "azərbaycanlı", "Azərbaycan milləti", "Azərbaycan dili" anlayışlarının Türklük və Turanlılıq əsasında izahının birmənalı şəkildə tərəfdarı olmadığı üçün, bu istilahlardan daha çox farsdan dönmə, tardan-türkdən dönmə, albandan dönmə "mələz xalq" ətrafında formalaşdırmağa çalış-

kimdir və kimlərdən ibarətdir" (1905) əsərində "əcdadımızın müştərk mənşəyi Turan"a işıq tutulmağa cəhd göstərilir ki, burada da Azərbaycan türklərinin Türk-Turanlı olduqlarını və Azərbaycan türkcəsinin də Turan dil ailəsinə aid Türk dilindən başqa bir dil olmadığını açıq şəkildə ifadə etmişdir.

Azərbaycançılıq ideyası milli maarifçiliyin təcəssümü kimi

"persian", iranlı" anlayışlarına doğru münasibət göstərmələri mümkündür. Antitürk Avropa ideoloqları belə bir şəraitdə Azərbaycan türklərinin bir qismi arasında "İran"ı, "iranlı"lığa bağlılıq üçün "qədim İran mədəniyyəti", "qədim İran dövlətçiliyi" ya da "fars şiəliyi" ideyalarının (farslaşdırma, iranlaşdırma) təbliğini daha da gücləndirdiyi halda, digər qismi arasında isə Rus-Avropa (ruslaşdırma, qərbəşdirmə) mədəniyyətinin təbliğinə başlamışdır.

ki, onlar hər fürsətdə Türk-Turan kimliklərini defələrlə ifadə etmişlər. Eyni zamanda "Azərbaycan" anlayışının tarixi-coğrafi, etnik anlamda türklük-turanla bağlılığını ilk dəfə irəli sürənlər də Şimali Azərbaycan türk aydınları olmuşlar. Məsələn, Cəlal Ünsizadənin baş redaktoru olduğu "Kəşkül" qəzetinin 1890-cı ilin noyabr ayında nəşr olunan bir məqaləsində "Azərbaycanlı" imzalı müəllif yazırdı ki, qzeyli-güneyli Azərbaycan türkləri rusların adlandırdığı kimi tatar de-

mışlar. *Bu anlamda Axundzadələrin, Marağayilərin Qacar Türk dövlətindəki türkləri farsdan dönmə hesab edib "İran"ı, irançılığa Ünsizadələrin, Şaxtaxtilərin isə Qafqaz türklərini "azərbaycanlı", dillərini "Azərbaycan dili" adlandıran çar Rusiyasının maraqlarına qismən cavab verirdi. Ancaq bütün hallarda "tarixi-coğrafi Azərbaycan" əhalisinin aydınlarının müxtəlif ideyalara üz tutaraq bir qisminin özünü "Türk", "Qafqaz türkü" ya da "qafqaziyalı", digərinin "zahirən*

Ə.Hüseynzadənin bu ideyalarından təsirlənən M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Cənnəti, Y.Talibzadə, M.Hadi, H.Cavid və başqaları məqalə və şeirlərində artıq istər tarixi-coğrafi, istərsə də etnik anlamdakı "Azərbaycan"ı az da olsa, Türklüklə, Turanlıqla bir bütün kimi görməyə başlamışlar.

Türkçülük və Turançılıqla bağlı "Azərbaycan" milli ideyasının əsas ideoloqu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də Türklük və Turanla bağlı "Azərbaycan" milli ideyası 1-ci Dünya müharibəsi dövründə (1914-1918) meydana çıxmışdır. "Azərbaycan" Turanla-Türkçülükə bağlı olması fikrini M.Ə.Rəsulzadə ilk dəfə qismən 1916-cı ilin martından "Açıq söz" qəzetində qələmə aldığı "Məktəb və mədrəsə" silsilə yazılarında, əsasən də həmin ilin oktyabrında yazdığı "Nə Qafqasiya, nə də İran" məqalələrində ifadə etmişdir. 1916-cı ilin başlarından etibarən "Azərbaycan türkləri", "Azərbaycan müsəlmanları", "Azərbaycan türkcəsi" kəlimələrindən istifadə edən Rəsulzadə yazırdı ki, əqrabalıq, dil və ədəbiyyat baxımından "İran Azərbaycanı arasında fərq heç yoxdur". "Nə Qafqasiya, nə də İran" məqaləsində isə o, açıq şəkildə Şimali Azərbaycanda ya da Qafqazda yaşayan türklərin özlərini Qacarların Azərbaycan əyalətində yaşayan türklərdən ayrı müstəqil bir etnoqrafik vücd kimi görüb "Qafqaz türkü" adlandırmasını yanlışlıq hesab etmişdir.

Türk şöbələri arasında "Qafqaz türkü" ismiylə tanınan etnoqrafik şöbə yoxdur, deyən Rəsulzadə yazırdı: "Azərbaycan türkü, Azərbaycan şivəsi, Azərbaycan ədəbiyyatı var. Ola da bilər. Fəqət Qafqasiya türkcəsi və Qafqasiya türkü olamaz. Bu gün ne "Xosrov Pərvizi" yazan Mirzə Abdullah iranlı, ne də Kazım oğlu qafqasiyalıdır. Onların ikisi də azərbaycanlıdır. Birincisinin əsəri, ikincisinin də mütaliəsi ne iranca yazılmış, ne də qafqazca. İkisi də türkcə yazılmışlar. Biz, özümüzü qafqasiyalı sananlar bu heqiqəti bir kərə bilməli və anlamalıyıq ki, yurdumuzda mühacir və mehman sifətilə yaşayan "iranlılar, az bir istisna ilə İran Azərbaycanından gəlmiş iranlılardır. Onların dili də, məişəti də, adət və exlaqları da bizimkinin eynidir. Başqa dirlü olamaz da. Çünki hamımız bir kütənin (Azərbaycan Türkünün) parçası, bir məcmuin hissesiyiz, xəlf təbrincə, "hamımız bir bezin qırağıyız", Araz çayının qismən bu, qismən də o tərəfində bulunan türklər, bir kərə bilməlidir ki, ne iranlı, ne də qafqasiyalı bəlkə: azərbaycanlılardır".

Hesab edirik ki, belə bir şəraitdə Azərbaycan türkləri, əzəllikdə çar Rusiyasının işğalı altında qalan azərbaycanlılar türk düşmənlərinə qarşı iki ideyadan: 1) Turan-Türkçülük və 2) Azərbaycan anlayışlarından möhkəm sanılmışlar. Hər halda Azərbaycan türkləri üçün ruslaşdırma-qərbəşdirmə, iranlaşdırma-farslaşdırma ideyalarına qarşı Turan-Türkçülük və Azərbaycan ideyaları bir qurtuluş yolu olmuşdur. Belə ki, antitürk və anti-azərbaycan ideyalarının Azərbaycan Türk aydınları arasında geniş yayılmasının qarşısının alınmasında da həmin milli ideyalar mühüm rol oynamışdır. Bu nəzər nöqtəsindən yanaşsaq görərik ki, hələ 19-cu əsrdə antitürk ideoloqların təsiri altında iranlılığı, qərbçiliyi dəstəkləyənlər də (M.F.Axundzadə, Mirzə Kazım bəy, Zeynalabdin Marağay və b.), buna qarşı olub Turanlılığı-türküyünü, Azərbaycanlılığını müdafiə edənlər də (A.A.Bakıxanov, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani və b.) olmuşdur.

Çox maraqlıdır ki, Axundzadələr, Marağayilər Qacarların Azərbaycan əyalətindən çar Rusiyasına gəlib onun təbəəliyini qəbul etdikdən sonra "irançılıq" ideyasına qapıldıkları halda, onlardan fərqli olaraq 1828-ci ildən sonra Şimal

iyil "Azərbaycan milləti"dir. C.Ünsizadə Azərbaycanın Türk əhalisinin dilini də Türk dili ilə yanaşı "Azərbaycan dili" adlandırmış, üstəlik 1891-ci ildə "Azərbaycan" adlı qəzet çıxartmaq üçün Tiflisdəki Baş Mətbuat İşlər İdarəsinə müraciət etmişdir. Ünsizadələrlə eyni dövrdə yaşamış Məhəmməd Ağa Şaxtaxtili də 1891-ci ildə həm "Kəşkül", həm də "Kaspi" qəzetlərində yazırdı ki, Qacarların məğlubiyyətindən sonra Rusiyanın işğalı altında qalan "Aderbedjan mahalı"nın indi "Zaqafqaziya müsəlmanları" adlanan əhalisi etnik mənşə və dil etibarilə nə tatar, nə də fars amili ilə bağlıdırlar, onlar türkdürlər-Azərbaycan türkləri.

Ancaq C.Ünsizadənin, M.A.Şaxtaxtilinin "Azərbaycan", "Azərbaycan dili", "Azərbaycan milləti" anlayışlarını gündəmə gətirərək daha çox sahiblənmələrinə baxmayaraq, bu məsələdə ciddi uğur əldə edə bilməmələrinə əsas səbəb, həmin istilahları türklük və turanlılıq anlamında yetərincə ortaya qoya bilməmələri olmuşdur. Ola bilsin ki, Ünsizadə qardaşlarının, Şaxtaxtilinin bu məsələlərdə daha dərinə getməmələrində çar Rusiyasının maraqlarının dairəsindən çox kənara çıxma bilməmələri də mühüm rol oynamışdır. Belə ki, çar

türk" ya da "farsdan dönmə" persiyalı-iranlı, üçüncüsünün "azərbaycanlı" ya da "Azərbaycan milləti", dördüncüsünün də "tatar" adlandırması çox ciddi problemlərə yol açmışdır.

Beləliklə, "tarixi-coğrafi Azərbaycan" əhalisinin böyük çoxluğu türk olmasına baxmayaraq, çar Rusiyası ideoloqlarının və ingilislərin dəstəklənən iranlı ideoloqlarının sayəsində müxtəlif adlarla adlandırılmağa başlanmışdı. Şübhəsiz, belə bir durumda qzeyli-güneyli Azərbaycan türklərinin vahid ulus olaraq həm Qacarlar dövlətinin qurucusu və sahibi olaraq ingilis-rus dəstəklənən iranlılara, buna paralel də olaraq dünyanın jandarmı olmağı bacarmış çar Rusiyasına qarşı mücadilə aparmaları çox çətin idi. Məhz belə bir şəraitdə ən doğru yol Azərbaycanla Turanlılığın bütünlüyündən çıxış etmək idi ki, bunun ilk cizgilərini Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Cənnəti, Ö.F.Nemanzadə, M.Hadi, H.Cavid kimi milli ziyalılarımız ortaya qoymuşdursa, ancaq bu məsələdə əsas rol birmənalı şəkildə M.Ə.Rəsulzadə oynamışdır.

Zənnimizcə, Azərbaycan türklərinin Turanla-Türklüklə bağlılığını ilk dəfə tutarlı şəkildə əsaslandırان Əli bəy Hüseynzadənin "Türklər

(ardı gələn sayımızda)